

کوششی نو برای حفظ میراث ایران و اسلام

معرفی طرح

مجموعه چاپ‌های نسخه برگردان

یادداشت

بیش از ده سال از فعالیت مستمر مرکز پژوهشی میراث مکتوب می‌گذرد و اکنون وقت آن است که طرح‌های بزرگتری را نیز راه‌اندازی کنیم. یکی از طرح‌هایی که مرکز برای دهه دوم فعالیت خود در نظر گرفته است طرح چاپ شمار عمده‌ای از نسخه‌های برجسته فارسی و عربی به صورت نسخه برگردان (= فاکسیمیله) است. در این جا معرفی این طرح برای نظر خواهی از عموم پژوهشگران به چاپ می‌رسد.

۱. ضرورت و هدف

از میان حدود پنج میلیون دست‌نویسی که در سراسر جهان پراکنده است، تنها شمار اندکی به صورت عکسی یا نسخه‌برگردان (فاکسیمیله) به چاپ رسیده است و این شمار به زحمت به ۶۰۰ عنوان می‌رسد. از این میان آنچه مربوط به دست‌نویس‌های ایران

است، نیز کمتر از یک سوم این تعداد است. از این رو «مرکز پژوهشی میراث مکتوب» بر آن شده است تا با استفاده از تجارب خود و با اتکا به فعالیت‌های پیشینان، در طرحی منظم و روشمند، شمار قابل ملاحظه‌ای از نسخه‌های خطی را به صورت عکسی، با مقدمه‌ها و نمایه‌های سودمند در دسترس علاقه‌مندان قرار دهد.

۲. پیشینه طرح

فعالیت‌های انجام شده در این زمینه را می‌توان به دو گروه عمده: الف) فعالیت‌های متفرقه و ب) طرح‌های منظم طبقه‌بندی کرد.

الف. فعالیت‌های متفرقه: منظور از فعالیت‌های متفرقه آن دسته از چاپ‌های عکسی است که از سوی ناشران و مؤسسه‌ها به صورت گاه و بیگاه، بدون برنامه‌ریزی و هدف خاصی انجام می‌گیرد. آن دسته از چاپ‌های عکسی که از سوی کتابخانه‌ها و موزه‌های دارای نسخ خطی، از روی نسخه‌های خود، انجام می‌پذیرد و نیز رساله‌هایی که به صورت عکسی در نشریات ادواری به چاپ می‌رسد، در این بخش جای می‌گیرند.

ب. طرح‌های منظم: خوشبختانه تا کنون چندین طرح منظم در این زمینه از سوی مراکزی چند در داخل و خارج از ایران صورت پذیرفته و یا در دست انجام است که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱. سلسله عکس نسخه‌های خطی. نخستین کوشش منظم در ایران برای چاپ عکسی نسخه‌های خطی «فارسی» مجموعه‌ای بود که به سرپرستی مرحوم پرویز ناتل خانلری در «بنیاد فرهنگ ایران» پا گرفت و در آن چندین نسخه به صورت عکسی منتشر شد.

۲. مجموعه متون چاپ شده در فرهنگ ایران زمین، شماری دیگر از نسخه‌های کوتاه و رساله مانند، به کوشش ایرج افشار در چند شماره از نشریه فرهنگ ایران زمین، از جمله شماره ۲۳، به تفاریق به چاپ رسیده است.

۳. مرکز انتشار نسخ خطی وابسته به بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، این مرکز در ۱۳۶۶ ش تأسیس شد و پس از چاپ هفت عنوان به صورت عکسی، به تعطیلی گرایید.

۴. سلسله کتاب‌های چاپ عکسی از روی نسخ خطی، مجموعه‌ای بود که زیر نظر دکتر نصرالله پورجوادی در مرکز نشر دانشگاهی به چاپ عکسی نسخه‌های نفیس می‌پرداخت. این مجموعه نیز پس از چاپ نه عنوان متوقف شد.

۵. گنجینه نسخه برگردان متون فارسی، این مجموعه با پشتیبانی مالی گروهی از ایرانیان خارج از کشور زیر نظر آقایان ایرج افشار (تهران) و محمود امید سالار (لوس آنجلس)، در تهران منتشر می‌شود. تا کنون سه عنوان از این مجموعه به چاپ رسیده است.

۶. مجموعه نسخه‌های عکسی چاپ شده از سوی مؤسسه تاریخ علوم عربی - اسلامی (فرانکفورت)، زیر نظر فؤاد سزگین. این مؤسسه مجموعه C از انتشارات خود را به نسخه‌های عکسی اختصاص داده است. نخستین جلد این مجموعه در ۱۹۸۴ م منتشر شد و تا کنون نزدیک به ۲۰۰ مجلد دیگر به چاپ رسیده است.

طرح‌های دیگر نیز در خارج از ایران برای چاپ عکسی نسخه‌های خطی در دست اجرا بوده و هست که از نظر اهمیت به پای طرح‌های ذکر شده نمی‌رسند. در این جا فقط به آنها اشاره‌ای می‌کنیم: طرح‌های مجمع اللغة العربیة (دمشق)، معهد المخطوطات العربیة (مصر - کویت) و معهد التراث العلمی العربی (حلب).

چنانکه ذکر شد، مجموع فعالیت‌های پیش گفته به هیچ وجه، نسبت به حجم دست‌نویس‌های ارزشمند، نه نشانگر ارزش تمدن ایرانی - اسلامی است و نه نیازهای پژوهشگران را در حد مطلوب برطرف می‌سازد.

۳. معیار، ملاک و اولویت‌های گزینش

از آن جا که چنین کاری بسیار پر هزینه و از طرف دیگر کم فروش خواهد بود، باید در انتخاب نسخه‌های شایسته چاپ فاکسیمیله بسیار دقت کرد تا نتیجه کار از نظر بهره معنوی و علمی ارزش داشته باشد. از طرف دیگر هیچ دستگاهی به تنهایی نمی‌تواند همه نسخه‌های قابل چاپ عکسی را آماده‌سازی و چاپ کند. از این رو هیچ‌گیزی از انتخاب نیست. ملاک‌های گزینش نسخه‌ها از نظر این مرکز عبارت است از:

یک. نسخه‌های به خط مؤلف، هر چند این نسخه به صورت تحقیقی نیز به چاپ رسیده باشد.

دو. نسخه‌هایی که از روی خط مؤلف استنساخ شده و نسخه‌هایی که بر مؤلف قرائت شده است.

سه. نسخه‌های اقدم از نظر تاریخ کتابت، زیرا که احتمال می‌رود متن موجود در چنین نسخه‌ای به متن مؤلف نزدیک‌تر باشد.

چهار. نسخه‌های منحصر بفرد.

پنج. نسخه‌هایی که به دست یکی از دانشمندان کتابت شده است. شش. نسخه‌هایی که از لحاظ مسائل مربوط به نسخه‌شناسی و امور آرایشی و هنری، همچون نوع خط، تذهیب و سرلوحه و شمسه و مسائلی از این دست اهمیت دارد، گر چه ممکن است چنین نسخه‌ای از جهت متن ارزشی نداشته باشد. هفت. نسخه‌هایی که از لحاظ متنی همچون نوع رسم‌الخط، ضبط کلمات، داشتن حرکات، نحوه نمایش حروف فارسی و مسائلی از این دست اهمیت دارد. هشت. آخرین معیار که از جهتی نخستین معیار است، موضوع نسخه‌هاست، که به تفصیل در بند بعدی از آن سخن خواهیم گفت.

۴. موضوعات انتخاب نسخه

برای این طرح، در کنار موضوع‌هایی که مرکز پژوهشی میراث مکتوب از سال‌ها پیش جزء اصول کاری خود قرار داده است (زبان و ادبیات فارسی و عربی، حکمت و فلسفه و عرفان، تاریخ و جغرافیا، علوم و معارف اسلامی، علوم و فنون)، سه حوزه اصلی در نظر گرفته شده است. همین جا یادآوری کنیم که ذکر این موضوعات به معنای آن نیست که نسخه‌ای از موضوعات دیگر چاپ نخواهد شد.

الف. مجموعه علوم

از میان هزاران اثری که در حوزه ریاضیات، نجوم و احکام نجوم، پزشکی و طبیعیات به زبان فارسی و عربی به سعی و خامه دانشمندان مسلمان تألیف شده است تنها شمار بسیار اندکی به چاپ رسیده است و از این میان، شمار اندکی به شیوه‌های علمی روز تصحیح انتقادی شده است. علت این مسأله در این است که معمولاً تصحیح انتقادی و روشمند دست‌نویس‌های فارسی و عربی حوزه علوم، نسبت به دست‌نویس‌های حوزه‌های دیگر احتیاج به غنای بیشتری در دانش و روش دارد. از این رو یکی از موضوعاتی که لازم است دست کم نسخه‌های مهم و اقدم آن به شیوه‌های عکسی چاپ شود، همین حوزه است. آثار چند دانشی را نیز در این مجموعه به حساب آورده‌ایم.

ب. مجموعه امامیه

یکی از دل‌نگرانی‌های امامیه پژوهان پاسخ به ایرادی است که شماری از مستشرقان در دهه‌های پیش مطرح کرده‌اند و هنوز نیز، چه در میان پژوهشگران داخلی و چه در میان اسلام‌شناسان خارجی، طرفدارانی دارد. بر اساس این مسأله، بیشتر آثار امامیه و به‌ویژه «کتب اربعه» بر ساخته دوران صفویه است و دلیل آن نیز در این است که عمده دست‌نویس‌های به جای مانده از دانشمندان امامی، در دوره صفوی و پس از آن کتابت شده است. یکی از بهترین پاسخ‌ها به این ایراد شناسایی و سپس چاپ عکسی آن دسته از آثار امامیه است که پیش از دوران صفویه و ترجیحاً پیش از قرن هشتم هجری کتابت و یا به دست مؤلفان آن‌ها تألیف شده است.

ج. مجموعه جنگ‌ها و بیاض‌ها

از مجموعه‌های ارزشمند بر جای مانده از پیشینیان، جنگ‌ها و بیاض‌هاست. اهمیت این دسته از آثار بر کسی پوشیده نیست از این رو چاپ عکسی اکثر و بلکه تمامی جنگ‌ها و بیاض‌های پیش از قرن هشتم و نهم از بایسته‌های این طرح به حساب آمده است.

۵. راه‌های شناسایی

برای شناسایی نسخه‌های قابل چاپ عکسی از دو شیوه استفاده می‌شود:
الف. جستجو در فهرست‌های نسخ خطی و فهرست‌های مشترک. پس از جستجو و انتخاب نسخه‌ها، از متخصصان هر رشته برای مشورت و نظرگیری نهایی استفاده می‌شود.

ب. فراخوان از متخصصان نسخه پژوهی، کتاب‌شناسی و متن پژوهی، بدین ترتیب که از هر یک از متخصصان این زمینه خواسته می‌شود، در صورتی که نسخه‌ای را برای چاپ عکسی مفید می‌دانند به مرکز معرفی کنند.

۶. کارهای علمی که بر روی هر نسخه انجام می‌پذیرد

الف. برای هر کتاب دو مقدمه در نظر گرفته شده است: نخست مقدمه متن پژوهانه که در آن مسائل متنی کتاب تحلیل خواهد شد و دوم مقدمه نسخه شناسانه که در آن

مسائل مربوط به این نسخه خاص بررسی می‌شود. هر دو مقدمه به زبان انگلیسی ترجمه خواهد شد.

ب. از آن جا که در متون، به ویژه متون عکسی، «نمایه» فایده فراوانی در استفاده بهینه از آن‌ها دارد، برای هر نسخه دست کم یکی دو نمایه - به ویژه نمایه اعلام - در نظر گرفته شده است.

